

Prepozytura szpitalna w Kraśniku w świetle staropolskich wizytacji biskupich¹

Marek Hałaburda

WYDZIAŁ HISTORII I DZIEDZICTWA
KULTUROWEGO
UNIwersytet PAPIESKI JANA PAWŁA II
W KRAKOWIE

ABSTRACT

Hospital parish in Kraśnik in the light of Old-Polish bishop inspections

Hospital parish dedicated to Holy Spirit in Kraśnik originated on 11 March, 1531. It was founded by Jan Gabriel Tęczyński, who was a castellan and mayor of Lublin, and also was the contemporary owner of the city. The foundation received the confirmation from Cracow Bishop Piotr Tomicki, on 30 August, 1531. The hospital parish in Kraśnik took care of the poor and those who were in need fulfilling orders of the Church about charity. Its activity started in the moment of originating and lasted for the whole Old Polish period. The purpose of the article is to reconstruct history of the parish basing on Old Polish inspections of bishops. Basic material of the discussed issue has been delivered by inspection books of the Diocese of Kraków coming from 1592, 1598, 1601–1605, 1617, 1637, 1682, 1689, 1719, 1741, 1748, 1781. First ten inspections mentioned are stored in the Archive of Metropolitan Curia in Kraków. The last one is stored in the Archive of the Archdiocese of Lublin. Rich material coming

¹ Autor składa serdecznie podziękowania ks. prof. dr. hab. Kazimierzowi Łatakowi CRL za cenne uwagi i wskazówki pomocne przy powstaniu niniejszego artykułu.

from the visits was extended with very precious information. It was gained as the result of the inquiry carried out on records which provided information on activities of bishops "Acta Episcopalia". The files of the office of the curate "in spiritualibus", and the general official "Acta Officialia" were also analysed. The chronicle of priest Stefan Ranatowicz, stored in the Archive of Jagiellonian University, has also been a source of very precious information.

KEY WORDS: Kraśnik, Lateran Canon Regulars, hospital parish, hospital, bishop inspections

SŁOWA KLUCZOWE: Kraśnik, kanonicy regularni laterańscy, prepozytura szpitalna, szpital, wizytacje biskupie

Szpitalne w dawnych wiekach – określane terminami łacińskimi: *hospitale*, *xenodochium*, *nosocomium*, oraz polskimi: „szpital”, rzadziej „lazaret” – tylko w niewielkim stopniu przypominały instytucje w dzisiejszym tego słowa znaczeniu. W zasadzie pełniły funkcję przytułku dla ubogich i chorych, a także dla podrzuconych dzieci, ogólnie – dla osób potrzebujących. Leczeniem zaś zajmowały się w ramach szeroko rozumianej troski o swoich pensjonariuszy².

Pierwsze szpitale na ziemiach polskich pojawiły się w X–XI w., wraz z przyjęciem chrześcijaństwa i przybyciem zakonów mniszych – benedyktynów i cystersów, a później, w XI–XIII w. zakonów rycersko-szpitalnych lub przyjmujących w swojej regule opiekę nad ubogimi i chorymi: kanoników regularnych św. Augustyna, bożogrobców, duchaków, joannitów, krzyżaków z czerwoną gwiazdą, krzyżaków niemieckich³. Pod koniec XIII stulecia zaczęły powstawać szpitale prepozyturalne. Ich rozwój, przypadający na początek XIV w. i trwający do pierwszej połowy XVI w., miał związek ze wzrostem znaczenia warstwy mieszczańskiej, dlatego też szpitale takie powstawały niemal wyłącznie w ośrodkach miejskich⁴.

Po zakończonym w 1563 r. Soborze Trydenckim zaczęły powstawać w Polsce również szpitale parafialne. Zakładano je najczęściej w małych miasteczkach oraz na wsiach, przy kościołach parafialnych, rzadziej filialnych. Zdarzały się oczywiście wyjątki – jak Kraków, Poznań,

² Z. Góralski, *Działalność charytatywna w Polsce przedrozbiorowej*, Kraków 1973, s. 26–27; *idem*, *Szpitalne na Lubelszczyźnie w okresie przedrozbiorowym*, Warszawa–Łódź 1982, s. 18–19.

³ M. Surdacki, *Szpitalnictwo zakonne w średniowiecznej Polsce*, „Roczniki Humanistyczne” 2015, t. 63, z. 2, s. 51–84.

⁴ Do zakładania szpitali i opieki nad ubogimi nawoływali hierarchowie polscy na synodach kościelnych odbywających się od XII do XVIII w. Pierwsza wzmianka o zarządzeniach dotyczących kościelnej opieki społecznej pochodzi z 1180 r. Pojawia się w statucie opracowanym podczas zjazdu-synodu łęczyckiego w 1180 r. Zob. B. Kumor, *Opieka społeczna Kościoła w świetle ustawodawstwa synodalnego w Polsce (do 1795)* [w:] *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, U. Augustyniak, A. Karpiński (red.), Warszawa 1999, s. 12–15.

5 S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Lublin 2004, s. 331.

6 M. Surdacki, *Opieka społeczna w Polsce do końca XVIII wieku*, Lublin 2015, s. 156.

7 E. Wiśniowski, *Parafie w średnio-wiecznej Polsce*, Lublin 2004, s. 321.

8 M. Dola, *Opieka społeczna Kościoła* [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 1, B. Kumor, Z. Obertyński (red.), Poznań–Warszawa 1974, s. 436.

9 Szerzej o wizytacjach – zob. J. Krawczyk, *Zasoby Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „*Analecta Cracoviensia*” 1977, t. 9, s. 476–479.

Warszawa, Wilno oraz Lwów – gdzie funkcjonowały szpitale prawie wszystkich typów⁵. Szpitale parafialne nie stanowiły odrębnej instytucji. Były ściśle związane z kościołem parafialnym, pod względem duszpasterskim i administracyjnym podlegały proboszczowi. Rzadko kiedy posiadały także osobny fundusz – z reguły ich materialny byt zależny był od parafii⁶.

Szpitale prepozyturalne (prepozytury szpitalne), inaczej probostwa szpitalne, w przeciwieństwie do szpitali parafialnych stanowiły samodzielne beneficjum, na równi z innymi beneficjami kościelnymi. Miały osobny kościół z proboszczem oraz własne i trwałe podstawy materialne, zapewnione w dokumencie fundacyjnym. Uznanie fundacji przez władze kościelne gwarantował z kolei dokument erekcyjny⁷. W pierwszych wiekach szpitalnictwa najczęściej powstawały, obok szpitali zakonnych, właśnie prepozytury szpitalne. W 1400 r. w dzisiejszych granicach Polski funkcjonowało około 180 prepozytur szpitalnych, a w samym tylko XV w. powstało ich już 210⁸.

Celem niniejszego artykułu jest odtworzenie dziejów prepozytury szpitalnej pw. Świętego Ducha w Kraśniku na podstawie staropolskich wizytacji biskupich. Materiał źródłowy do omawianego tematu uzyskano z ksiąg wizytacyjnych diecezji krakowskiej z lat: 1592, 1598, 1601–1605, 1617, 1637, 1682, 1689, 1719, 1741, 1748 i 1781. Pierwszych dziesięć wymienionych dokumentów ilustracji jest przechowywanych w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMK). Ostatnia, jedenasta, znajduje się w Archiwum Archidiecezji Lubelskiej (AAL). Należy podkreślić, że zbiór wizytacji krakowskich rozbitý jest pomiędzy dwa archiwa. Często zdarzało się, że wizytacje przeprowadzali kanonicy katedralni, stąd też protokoły wizytacyjne trafiały do archiwum kapitulnego. Po ich zdeponowaniu w drugiej połowie XX w. w Archiwum Kurii Krakowskiej otrzymały one odrębne sygnatury. Dlatego też konsystorska grupa wizytacji została oznaczona skrótem AV, a kapitulna – AVCap⁹. Materiał

z wizytacji poszerzono niezwykle cennymi informacjami uzyskanymi w wyniku kwerendy przeprowadzonej w aktach czynności biskupów – „Acta Episcopalia” (AEp), oraz w aktach kancelarii wikariusza *in spiritualibus* i oficjała generalnego – „Acta Officialia” (AOf). Wartościowych informacji dostarczyła również kronika ks. Stefana Ranatowicza CRL, przechowywana w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego pod sygnaturą BJ, rkps, sygn. 3742 III¹⁰. W uzasadnionych przypadkach posiłkowano się literaturą.

Prepozytura szpitalna pw. Świętego Ducha w Kraśniku została erygowana 11 marca 1531 r. przez Jana Gabriela Tęczyńskiego, kasztelana i starostę lubelskiego, ówczesnego właściciela miasta¹¹. Fundacja otrzymała zatwierdzenie biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego 30 sierpnia 1531 r. W dokumencie potwierdzającym utworzenie fundacji napisano:

[...] szpital dla ubogich, opuszczonych i biednych osób razem z wieczystą kapelanią lub prepozyturą ku chwale Wszechmogącego Boga i jego chwalebnej Dziewicy Matki, w szczególności zaś pod wezwaniem Ducha Świętego we wspomnianym mieście Kraśniku należy założyć i wznieść oraz do samego szpitala i prepozytury należy włączyć, przyłączyć i własnością jego uczynić pola, ogrody, określoną ilość mąki z innymi dochodami zawartymi w załączonym dokumencie, zatem przypisujemy, włączamy, ustanawiamy, wnosimy i czynimy je szpitala własnością. W imię Boże przez obecny dokument darowizny i uposażenia wspomniane wszystkie w nim zawarte dobra winny być zatwierdzone, potwierdzone i zabezpieczone, jak również pragniemy wszystkie braki, jeśliby jakieś w nich przypadkiem się zdarzyły, władzą naszą zwyczajną uzupełnić i poprawić przez obecny dokument, który na wieki i na zawsze

¹⁰ BJ, rkps, sygn. 3742 III, S. Ranatowicz, *Casimiriae civitatis, urbi Cracoviensi confrontatae, orgio. In eaque ecclesiarum erectionis et religiosorum fundationes, nec non series, vitae, res gestae praepositorum Canonico Regularium Lateranensium S[ancti] Augustini ad Ecclesiam S[acratissimam] S[ancti] Corporis Christi descriptae a Stephano Ranathowicz eiusdem conventus et Ecclesiae Canonico Regul[ari] professo.*

¹¹ AKMK AEp 15, k. 78.

zaświadczy o każdego rodzaju zastrzeżeniach, warunkach i zaleceniach, zgodnie z wolą, jaką sam pan Jan hrabia w Tenczynie jako fundator w załączonym dokumencie swoim wyraził, ją ustanowił i tym samym wykonać polecił¹².

W dokumencie bp. P. Tomickiego przytoczono cały tekst aktu ustanowienia prepozytury, wystawiony przez J.G. Tęczyńskiego. Czytamy w nim, że na utrzymanie szpitala fundator przeznaczył pole o powierzchni dwa i pół łana, położone przy fosie i przylegające do pół kmiecych braci zakonu świętego Augustyna, cztery ogrody na wzgórzu leżące blisko młyna (obok siebie), browar stojący bliżej młyna, na miejscu zwanym „nadwodomrza”, oraz jeden korzec mąki przekazywany z pobliskiego młyna na rzecz szpitala raz w tygodniu. Mocą aktu erekcyjnego prawo patronatu i wskazywania kandydatów na urząd prepozyta szpitala zastrzegł sobie do końca życia fundator. Po jego śmierci prawo to przechodziło na następców i posiadaczy dóbr kraśnickich. Kandydat wskazany przez fundatora lub jego następców każdorazowo miał być mianowany i wprowadzany na urząd przez ordynariusza krakowskiego. Pierwszym prepozytem hrabia Tęczyński mianował Andrzeja z Myślenic (*de Mislinicz*), „duchownego obdarzonego niższymi święceniami”. Do obowiązków prepozyta i jego następców należało „na wieczne czasy” recytowanie i odprawianie w każdym tygodniu przez cały rok trzech mszy świętych, a mianowicie jednej mszy – o Świętej Trójcy – w niedzielę, drugiej – o świętym Janie Jałmużniku – w środy i trzeciej – o Męce Jezusa Chrystusa – w piątki. Na prepozycie spoczywał także obowiązek zapewnienia ubogim przebywającym w szpitalu dostaw chleba wypiekanego ze wspomnianego korca mąki, miał jednak zatrzymywać jej ilość wystarczającą na własne utrzymanie. Ponadto fundator w dokumencie erekcyjnym zobowiązał prepozyta i jego następców sprawujących urząd w danym czasie do przyjęcia i zaopatrzenia w szpitalu 20 ubogich, „ale nie

więcej¹³. Z kolei biskup krakowski, zastrzegając, „aby zaś wspomniany darczyńca mógł otrzymać spodziewane owoce swojej darowizny”, zobowiązał kapelana wieczystego (czyli prepozyta) do dokonywania w każdą niedzielę w kościele szpitalnym obrzędu pokropienia ubogich, chodzenia w stroju duchownym (komży), głoszenia w niedzielę i święta Słowa Bożego, udzielania ubogim sakramentów, jednak tylko w szpitalu i jedynie wtedy, gdy zachodziła rzeczywista potrzeba. Nakazał również prepozytowi rezydowanie przy wspomnianym szpitalu i zabronił obejmowania innego beneficjum kościelnego. W przypadku, gdyby prepozyt nie przestrzegał zakazu lub nie rezydował przy prepozyturze, beneficjum miało zostać automatycznie uznane za nieobsadzone¹⁴.

Biskup zobowiązał fundatora do wyboru spośród mieszczan Kraśnika dwóch prowizorów, mianowanych raz na trzy lata. W myśl zaleceń ordynariusza do obowiązków „mężów dojrzałych i sumiennych” należało zarządzanie szpitalem. W porozumieniu z prepozytem mieli kontrolować jałmużny, dochody i wydatki, czynsze płacone na rzecz ubogich oraz uczciwie wykorzystywać je na użytek biednych i chorych. Pod koniec trzyletniej kadencji prowizorzy musieli złożyć sprawozdanie na ręce fundatora lub jego prawnych następców. Sprawozdanie takie mogli także przedłożyć burmistrzowi i rajcom miasta¹⁵.

Odpowiednie zabezpieczenie materialne oraz opieka fundatora wpłynęły na szybki rozwój fundacji. W 1535 r. rozpoczęto budowę kościoła szpitalnego. Równocześnie prowadzono prace przy wznoszeniu obiektu szpitalnego. Budowę drewnianego kościoła pw. Świętego Ducha zakończono w 1540 r. Świątynię konsekrował 6 września tego roku Dominik Małachowski, dominikanin, biskup sufragan krakowski¹⁶. Bardzo możliwe, że w tym samym czasie lub trochę później ukończono prace przy wznoszeniu drewnianego budynku szpitalnego.

Pierwsze informacje na temat prepozytury szpitalnej w Kraśniku można znaleźć w dokumentach wizytacji

¹³ *Ibidem*, k. 77–78.

¹⁴ *Ibidem*, k. 78v–79.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ AKMK AVCap 34, k. 15.

¹⁷ AKMK AV 1, k. 36.

¹⁸ *Ibidem*.

przeprowadzonej w 1592 r. z mandatu biskupa krakowskiego, kardynała Jerzego Radziwiłła. Z protokołów wizytacyjnych z tego czasu dowiadujemy się, że na przedmieściach Kraśnika znajdował się drewniany kościół szpitalny pw. Świętego Ducha, ufundowany przez Jana Tęczyńskiego. W kościele tym w każdą niedzielę sprawowana była msza święta z kazaniem, w czwartki i piątki zaś odprawiano msze czytane. Ponadto słuchano spowiedzi i szafowano sakramenty. Mimo że prepozyt był zobowiązany pod karą pozbawienia urzędu do nieustannego rezydowania przy prepozyturze szpitalnej, to jednak nie wywiązywał się on ze swojego zobowiązania. Jak zapisał wizytator, msze i inne wymienione wyżej obowiązki wypełniał za niego brat zakonny przychodzący z klasztoru. Za tę pomoc prepozyt miał wypłacać zakonnikowi raz na kwartał cztery floreny i trzydzieści groszy¹⁷.

Urząd prepozyta drewnianego kościoła szpitalnego pw. Świętego Ducha i szpitala na przedmieściach Kraśnika pełnił wówczas Piotr z Warki. W pobliżu świątyni miał on dom z ogrodem i sadem. Ponadto jego własnością były: łan pola w stronę wsi Stróża, między polami Orebka i Budzyń, dwie łąki, dom na placu browarnym, czterech kmieciów ze wsi Bieliny, z których każdy pracował na rzecz szpitala dwa dni w tygodniu, oraz trzy zagrody we wsi Bieliny. Roczna dzierżawa gruntów przynosiła dochód 50 florenów, odliczanych przez 30 groszy. W każdym tygodniu przywożono z młyna korzec mąki, z którego trzecią część zatrzymywał dla siebie prepozyt, a resztę otrzymywali biedni. Dla siebie zostawiał również trzecią część jałmużny. Jak zaznaczył wizytator, „przez Najjaśniejszą Katarzynę, Księżnę Słucką, w zamian za mąkę został dany łan pola, który wcielony do drugiego środkowego łanu, czyni cały łan (o czym mowa w uposażeniu Prepozyta). Z tego środkowego łanu Prepozyt jest zobowiązany niewielką część sumy z dzierżawy oddawać dla biednych, a nie daje”¹⁸.

Na wyposażeniu kościoła szpitalnego znajdowały się m.in.: skrzynka z drzewa lipowego z rygłem żelaznym,

kielich cynowy z pateną, pacyfikał srebrny z relikwiami na poduszce, cztery pianety, nowa alba, nowy humerał, trzy stuły, trzy manipularze, jeden korporał, jedna kustodia, pięć antepediów, cztery obrusy, para ampułek cynowych, mszał krakowski, przywilej odpustu na pergaminie oraz kilka innych ksiąg liturgicznych i „dotyczących świętej teologii”¹⁹.

Na zakończenie wizytator wskazał, oprócz wcześniej wymienionych, szereg nieprawidłowości w funkcjonowaniu zakładu. W punktach zapisał wymownie:

1) prowizorami kościoła są rajcy miasta Kraśnik, którzy powinni zadośćuczynić swoim obowiązkom; 2) z fundacji i myśli fundatora, z czego nie ma pism, nie można mieć nic pewnego, jedynie, że zostało ufundowane przez Jana Tenczyńskiego; 3) dochodu i zysku rocznego nie mają, żyją z jałmużny. [Szpital – M.H.] ma ogród z sadem owocowym. Dalej drugi ogród we wsi Stróża [...]. Pięćdziesiąt dwa korce mąki daje się do szpitala. To znaczy jeden korzec w każdym tygodniu. Z tego prepozyt szpitala bierze trzecią część i trzy części każdego korca daje na potrzeby ubogich szpitala. Teraz już nie daje się mąki wyznaczonej przez Księżną z półłanka. Zaś prepozyt dał szpitalowi półłanek z drugim półłankiem połączony, zaś dzierżawi je jako swoje uposażenie i pieniądze bierze dla siebie i nic nie daje dla ubogich; 4) o legatach nic nie wiadomo; 5) nie ma regularnego i tygodniowego podziału, poza podziałem jałmużny; 6) chorzy przebywający w szpitalu i rekonwalescenci wychodzą, kiedy chcą; 7) ubogich było 20. Teraz jest 27; 8–9) w tym bardzo ubogim szpitalu nie ma miejsca [...]²⁰.

Niestety, kolejna wizytacja kraśnickiej prepozytury, przeprowadzona w 1598 r., nie do końca wyjaśnia,

¹⁹ *Ibidem*, k. 36v.

²⁰ *Ibidem*.

21 AKMK AVCap 12, s. 12.

22 J. Szczepaniak, *Duchowieństwo diecezji krakowskiej w XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Kraków 2010, s. 322.

23 Szerzej o klasztorze w Kraśniku – zob.: K. Łatak, *Kongregacja krakowska kanoników regularnych laterańskich na przestrzeni dziejów*, Kraków 2002, s. 106–111; E. Zielińska, *Kultura intelektualna kanoników regularnych z klasztoru w Kraśniku w latach 1469–1563*, Lublin 2002, s. 25–71.

24 AKMK, AV 1, k. 36.

czy w ciągu sześciu lat, jakie upłynęły od poprzedniej kontroli wizytatora, sytuacja uległa poprawie. Z bardzo skąpego sprawozdania wizytacyjnego dowiadujemy się o drewnianym kościele pokrytym dobrym dachem. We wnętrzu świątyni znajdował się konsekrowany ołtarz, w ołtarzu zaś cyborium. Prepozytem nadal pozostawał Piotr z Warki, który tak samo jak wcześniej nie rezydował przy szpitalu. W wykonywaniu obowiązków zastępowali go kanonicy z pobliskiego klasztoru²¹.

Problem nierezydowania prepozytów był bolączką, o której wspomniano także w późniejszych protokołach wizytacyjnych. Jak wykazały badania ks. Jana Szczepaniaka, zjawisko takie w okresie staropolskim należało do praktyk powszechnych. Wiązało się z kumulacją beneficjów. Przykładowo, w 1748 r. na 764 duchownych diecezjalnych diecezji krakowskiej posiadających prebendy plebańskie aż 334 skupiało dodatkowe beneficja (43,7%). Pleban mający kilka prebend kanonickich oraz beneficjów parafialnych nie był w stanie pracować w kilku miejscach jednocześnie. Siłą rzeczy w każdej posiadanej parafii czy placówce mógł przebywać kilka miesięcy, tygodni lub nawet tylko kilka dni w roku²².

Podobnie dla prepozytów z Kraśnika prepozytura szpitalna Świętego Ducha stanowiła jedno z dodatkowych beneficjów. Pracą duszpasterską (nauczaniem wiary, szafowaniem sakramentów, wypełnianiem czynności zapisanych w dokumencie fundacyjnym) zajmowali się zakonnicy z pobliskiego klasztoru²³. Za wykonaną pracę otrzymywali oni odpowiednie wynagrodzenie, zagwarantowane w kontrakcie spisany przez obie zainteresowane strony. W trakcie prepozytury Piotra z Warki, jak już wspomniano, zapłata taka wynosiła cztery floreny i trzydzieści groszy i była wypłacana raz na kwartał²⁴.

Następna wizytacja w Kraśniku odbyła się w 1604 r. W wyniku przeprowadzonej lustracji przedstawiciel biskupa krakowskiego Bernarda Maciejowskiego napominał wówczas Marcina z Mielca, przełożonego kościoła

i klasztoru Zgromadzenia Kanoników Regularnych
św. Augustyna,

25 AKMK, AV 4, k. 159.

26 AKMK, AVCap 34, k. 14v-15.

aby pod karą przejęcia trzeciej części dochodów Prepozytury zadośćuczynił w okresie od teraz do pół roku nakazom wynikłym z dokonanej przez wizytatora wizytacji. Dochodzą bowiem wieści, że zakonnicy cierpią biedę zarówno w wikcie, jak i w ubiorze, jakby to nie było powinnością przełożonego, aby o to zadbał. Jego Najwyższa Wysokość pošle mu w niedługim czasie kilku swoich delegatów, którzy po zbadaniu wszystkich braków i korzyści wydadzą co do powyższego rozporządzenie, aby odnośnie samego klasztoru zostało zrobione, to co zrobione być powinno²⁵.

W dokumentach wizytacji z 1617 r. w stosunkowo rozległym opisie szpitala i kościoła nie natrafiamy już na wcześniejsze bolączki trapiące placówkę. Według zamieszczonego sprawozdania szpital był umiejscowiony poza murami miasta, w pobliżu wschodniej bramy. Na mocy aktu założycielskiego wszystkie sprawy związane ze szpitalem rozstrzygał Tomasz Zamojski, będący wówczas dziedzicem Kraśnika. Spośród mieszkańców miasta wybierano zarządców szpitala. Najczęściej wyboru dokonywał przełożony szpitala i urzędnik sprawujący władzę. W czasie odbywania wizytacji wspomnianą funkcję pełnili Albert Rams i Andrzej Dyl. Wizytator odnotował, że to dzięki ich trosce, jałmużnom oraz czwartej części łańcowego schronienie w szpitalu znalazło 20 biednych. Dodatkowo dowiadujemy się o przedłożeniu przez przedstawicieli zarządców, w obecności przełożonego rady miejskiej, spisu wydatków i dochodów²⁶.

Na dziedzińcu szpitalnym wybudowana została drewniana kaplica pw. Świętego Ducha, Bożej Rodzicielki, św. Andrzeja, św. Stanisława BM, św. Marcina, św. Miłkołaja, św. Jana Jałmużnika, św. Anny, św. Kazimierza, św. Barbary, św. Elżbiety i św. Jadwigi. Po wschodniej

stronie znajdował się w niej ołtarz większy, obmurowany kamieniem i dobrze zabezpieczony; okrywały go trzy obrusy. Na ołtarzu stały dwa cynowe świeczniki oraz stare wizerunki. W tabernakulum z Najświętszym Sakramentem znajdowała się drewniana kasetka zawierająca małe opłatki Najświętszego Sakramentu, przykryte pobłogosławionym lnianym woreczkiem. Opłatki wraz z zapalonymi świecami zanoszono do chorych. Jak zauważył wizytator, sufit kaplicy był nienaruszony, a na ścianach nie było jakichkolwiek zniszczeń. Do jednej z nich, w rogu, przylegał krzyż na podwyższeniu, przytwierdzony do górnej belki. Kaplica nie miała dzwonnicy. Wyposażona była jedynie w mały dzwon, przylegający do zachodniej ściany kościoła. W gorszym stanie znajdował się dach kaplicy, uszkodzony z powodu częstego kontaktu z wilgocią. Do kaplicy prowadziło dwoje drzwi, jedno od strony zachodniej, drugie od południowej. Obok nich stała drewniana chrzcielnica z poświęconą wodą przeznaczoną do pokropienia ubogich ze szpitala. W trakcie wizytacji dokonano nie tylko przeglądu kaplicy, ale także miejsca do przechowywania wyposażenia kościelnego. Zakrystia przylegała do północnej ściany kościoła i zwrócona była w stronę ołtarza większego. Zakrystia była dobrze zabezpieczona zarówno od strony wewnętrznej, jak i zewnętrznej. Znajdowały się tam sprzęty liturgiczne i świeckie: szafa na odzież, jeden kielich srebrny wraz z pateną oraz różne rodzaje ornatów²⁷.

Opisana kaplica przylegała do budynku przeznaczanego dla ubogich przebywających w szpitalu. W budynku tym mieściło się atrium, dwa mieszkania i dwie izby. Obiekt był bardzo zniszczony z zewnątrz i we wnętrzu. Obok niego stał dom będący mieszkaniem prepozyta. Dom miał atrium, izbę i pomieszczenie z piecem (hypocaustum). Jak zanotował w protokole wizytacyjnym wizytator, dach budynku i jego belki były w złym stanie technicznym.

Na podstawie przeprowadzonej w 1617 r. wizytacji wiemy także, że dochody szpitala i prepozyta opierały

się na zysku z pól, ogrodów, browaru i młyna położonego w pobliżu miasta. Do szpitala przynależały dwa łąny pól przylegających do miasta – między polami kmieci a polami konwentu – oraz cztery ogrody leżące blisko młyna. Zajmowało się nimi czterech ogrodników. Poza tym co roku przekazywano na rzecz przełożonego szpitala 52 miary zboża. Do obowiązków prepozyta należało: przygotowywanie pisemnych sprawozdań dotyczących dochodów, przebywanie w pobliżu szpitala, troska o to, „by nie pominięto Kościoła przy żadnym dobrodziejstwie”, udzielanie sakramentów chorym ze szpitala, odprawianie w wyznaczone dni mszy wotywnych, kropienie wodą święconą biednych w określone dni oraz głoszenie im prawdy Bożej²⁸.

19 lat po przeprowadzonej lustracji, fundacja prawdopodobnie znajdowała się w stanie upadku, pozostając na skraju egzystencji. 13 lutego 1636 r. Tomasz Zamojski, kanclerz wielki koronny, właściciel Kraśnika, wystosował do sądu biskupiego krakowskiego pismo w sprawie stwierdzenia upadłości szpitala, prosząc równocześnie o przekazanie go pod opiekę konwentu kanoników regularnych. Zapis taki, jak również informacje o rozprawie sądowej znajdujemy pod datą 30 maja 1636 r. w aktach oficjeliach, przechowywanych w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie²⁹. Z powodu braku materiałów źródłowych nie jesteśmy w stanie stwierdzić, czym spowodowane było działanie kanclerza – być może chodziło o nadużycia finansowe prepozytów. Istotnym wytłumaczeniem mogą być tutaj także niesnaski i spory między prepozytem szpitala a klasztorem kanoników. Przykładowo, 17 września 1618 r. w Kraśniku rozpoczęto postępowanie sądowe, w którym stronami byli Albert Wawrzyniec Jan Chamiec, pełnomocnik występujący w imieniu Alberta Tarnowiusa – przełożonego klasztoru kanoników regularnych, oraz Jakub Kamiński – przełożony szpitala, w sprawie czynszów z gruntów tzw. łąnów Tokarzewskie, Wierzbickie i Pasieka.

W efekcie prac komisji pod przewodnictwem ordynariusza krakowskiego Marcina Szyszkowskiego

²⁸ *Ibidem*, k. 15v.

²⁹ AKMK AOf 127, s. 464–465.

³⁰ AKMK AEp 41, k. 459, 477v–478, 489v, 510–515.

³¹ *Ibidem*, k. 510–515.

³² AKMK AOf 17, s. 464–465.

(przesłuchanie świadków oraz oględziny miejsca) stwierdzono, że wspomniane grunty od samego początku należały do szpitala i mieszkający na nich poddani zawsze wykonywali należne prace na rzecz szpitala. Tak więc szpital zachował prawo do tych gruntów³⁰. W październiku 1618 r. toczyła się równocześnie rozprawa między prepozytem klasztoru a prepozytem szpitala „o grosz na utrzymanie”. Sprawa ta ciągnęła się jeszcze w roku następnym³¹. Niestety, w źródłach nie znajdujemy sentencji wyroku.

Wróćmy jednak do pozwu kanclerza. Pisał on w nim m.in.:

dla większej korzyści i dla rozwoju większego kultu Bożego, nadto troszcząc się o potrzeby biednych w leżącym na obrzeżach mojego dziedzicznego miasta Kraśnik szpitalu, który potrzebuje ratunku i rzeczy niezbędnych jako wsparcia, biorąc pod uwagę bliską lokalizację Zakonników Braci Kanoników Regularnych, którzy w rzeczonym mieście mają pieczę nad duszami wiernych w kościele parafialnym i tym wszystkim potrzebom będą mogli sprostać, na ich wniosek, dając i przydzielam Zakonowi tychże braci, dobrowolnie i bez przymusu, opierając się na prawie, jakie daje mi patronat, przy pomocy tego oto dokumentu, wieczyste zezwolenie na to, by szpital mógł zostać włączony i wcielony wraz ze wszystkimi swymi przychodami, do macierzystego kościoła rzeczonego miasta Kraśnika³².

Przedstawiciele zarządu szpitala nie stawili się na rozprawie sądowej. Obecny był natomiast Wit Wnuczkowski, przeor konwentu. Na mocy przedstawionego materiału dowodowego uznano upadłość szpitala i mocą władzy biskupiej zatwierdzono prośbę właściciela Kraśnika,

włączając hospicjum wraz z jego kaplicą w mieście Kraśniku, do wspomnianego Kościoła i Zakonu

Kanoników Regularnych św. Augustyna w mieście Kraśniku, na mocy specjalnego zezwolenia wyżej wymienionego Jaśnie Wielmożnego Pana Tomasza Zamojskiego z Zamościa, prawnego patrona i dobrodzieja rzeczzonego Hospicjum, scalając i przekazując szpital na ich własność.

33 *Ibidem.*

34 Erazm Kretkowski (?–1639) – archidiacon i oficjał generalny krakowski, wcześniej kanonik kujawski. Zob. L. Łętowski, *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, t. 3, Kraków 1852, s. 175.

Tym sposobem 30 maja 1636 r. nastąpiła inkorporacja szpitala do konwentu kanoników w Kraśniku³³.

To ważne wydarzenie w dziejach kraśnickiej prepozytury szpitalnej znajduje potwierdzenie w wizytacji przeprowadzonej rok później (1637), w okresie rządów w diecezji krakowskiej biskupa Jakuba Zadzika. Protokół tej wizytacji informuje nas, że przy drewnianym kościele pw. Świętego Ducha, usytuowanym na przedmieściu, wcześniej znajdował się dom prepozyta, który był zobowiązany stale przebywać w miejscu urzędowania. Jednak niedawno zakonnicy po przejęciu zarządu nad prepozyturą szpitalną zburzyli wspomniany w protokole wizytacyjnym z 1617 r. dom i przenieśli siedzibę prepozyta w inne miejsce. Pozwolenie na wyburzenie domu wydał Erazm Kretkowski³⁴. Jeśli chodzi o szpital dla ubogich, to w protokole dalej napisano, że jeden z braci klasztornych odprawiał w kościele prepozyturalnym zwykle w każdym tygodniu trzy msze: w niedziele, w dni świąteczne oraz w piątki i soboty. Szpital posiadał trzy łany pola uprawiane przez zakonników, którzy do pomocy mieli czterech chłopów poddanych i trzech ogrodników.

Ze względu na trudności z pobieraniem zboża od dzierżawców wcześniejsze dostawy mąki do szpitala, wynoszące jeden korzec co tydzień, zostały zmniejszone i od co najmniej dwóch lat na potrzeby zakonników i ubogich przeznaczano 30 korców na rok. Dostawy te stanowiły daninę z gruntu, z najmu od dzierżawców i od spadkobierców. Fundusze szpitala były również zasilane pobieraną co roku przez zakonników (o dowolnej porze) prowizją z browaru, w wysokości około 20 bojków, oraz procentami od sum kapitałowych lokowanych na

35 AKMK AVCap 44, s. 37.

36 *Ibidem*, s. 38–39.

rzecz zakładu. Dodatkowo szpital i zakonnicy otrzymywali jałmużnę w postaci owoców, jarzyn i kaszy zbieranych we wsiach. Zarządcy mieli obowiązek wykonania dokładnego spisu darów i ich odpowiedniego rozdzielania pomiędzy potrzebujących, a także musieli przygotowywać w obecności prepozyta szpitala rozliczenia dla magistratu. Magistrat wybierał spośród urzędników miejskich dwóch zarządców; wybory przeprowadzano co dwa lata. Chorych do szpitala przyjmowali zakonnicy zgodnie z decyzją prepozyta. W 1637 r. w szpitalu przebywało 18 osób, nazywanych w dokumentach wizytacyjnych przeważnie *pauperes* (biedacy). Jak zaznaczył wizytator, niekiedy osób takich było więcej ze względu na zwalnianie miejsc przez chorych, którzy wrócili do zdrowia³⁵.

W dekrete wizytacyjnym z 20 lutego 1637 r. zalecono prepozytowi zakonu, aby dopilnował regularnych dostaw mąki do szpitala oraz wydawania jej w odpowiedniej ilości ubogim. Jeżeli dzierżawcy nie dostarczyliby mąki do szpitala w odpowiednim czasie, prowizorowie mieli obowiązek – w trosce o biednych i chorych starców – zorganizować pomoc ze środków zakonu. Wizytator polecił także prowizorom hospicjum, aby prowadzili dokładne i rzetelne rachunki dochodów codziennych i wydatków oraz dokonywali podziału pieniędzy w każdym roku, „a nawet częściej”, nie zaś jak do tej pory raz na dwa lata³⁶.

11 lat po wizycie w szpitalu kraśnickim wysłannika biskupa krakowskiego miastem wstrząsnęły dramatyczne wydarzenia, mające zapewne wpływ na funkcjonowanie dobroczynnej instytucji. Warto je tutaj odnotować. 19 listopada 1648 r. oddział wojsk kozackich Bohdana Chmielnickiego najechał Kraśnik. W czasie napaści zniszczono dużą część zabudowań miejskich wraz z kościołem parafialnym pw. Wniebowzięcia NMP i klasztorem kanoników regularnych. Życie straciło wówczas dwóch zakonników. Wprawdzie w kronice ojca Ranatowicza nie znajdujemy informacji o kościele i szpitalu Świętego Ducha, ale trudno przypuszczać, by

placówka ta została oszczędzona przez agresorów. Następnie, w kwietniu 1657 r., spustoszenia Kraśnika dokonały wojska szwedzkie i węgierskie, rabując, profanując oraz częściowo paląc kościół parafialny. Jakby tego było mało, przeszło dwa miesiące później (w lipcu) w mieście wybuchł pożar, który strawił 55 domów. Częściowemu spaleniu uległ również kościół parafialny. Wydarzenia te zapoczątkowały upadek miasta³⁷.

Następne sprawozdanie wizytacyjne, w którym zamieszczono wiadomości na temat interesującej nas prepozytury, pochodzi z 1682 r. – z wizytacji biskupa krakowskiego Jana Małachowskiego. Odbyła się ona wtedy, gdy Kraśnik zdołał już podźwignąć się z pożogi wojennej. Wizytator zastał w mieście szpital wraz z kościołem po remoncie. Kościół został wówczas pokryty nowym dachem. Znajdowały się tam trzy ołtarze, z których tylko główny był konsekrowany. W kościele nie było żadnych sprzętów. Paramenty przynoszono w razie potrzeby z kościoła parafialnego. Jak zaznaczył wizytator, prepozytura została przeniesiona na prepozyta świeckiego, ale potem, po wielu latach „mówi się że został wcielony do kościoła parafialnego i ojców kanoników regularnych”. Dzień dedykacji wypadł w trzecią niedzielę po Zesłaniu Ducha Świętego. Na prepozycie ciążył obowiązek wypełnienia trzech zobowiązań mszalnych w postaci mszy czytanych. Były to msze: w niedzielę – o Najświętszej Trójcy, w środę – o świętym Janie Jałmużniku, i w piątek – o Męce Pańskiej³⁸.

W raporcie znalazły się również lakoniczne stwierdzenia na temat szpitala: „dom wygodny dla ubogich” oraz „opieka nad trzynastoma ubogimi”, zaś w dekrete reformacyjnym wtrącono: „dla prepozyta szpitala należy dostarczyć 22 korce zboża”. Ponieważ, jak zauważył wizytator, prepozyt nie miał dokumentów dotyczących kościoła i szpitala (poza dokumentami erekcyjnymi), gdyż uległy one zniszczeniu podczas pożaru, więc kazał je jak najszybciej odtworzyć na podstawie dostępnych archiwów i wprowadzić do akt. Poleciał także, aby założono

37 BJ, rkps, sygn. 3742 III, S. Rana-towicz, *Casimiriae civitatis...*, *op.cit.*, k. 41v–43v.

38 AKMK AV 12, s. 93–94 [k. 48–48v].

39 *Ibidem*, s. 94–95 [k. 48v–49].

40 AKMK AVCap. 66, s. 51.

odrębne księgi umów, dochodów i wydatków szpitala. W księgach tych prowizorzy mieli zapisywać w każdym roku bilans finansów. Poza tym księgi należało co roku oddać pod kontrolę prepozyta. Wizytator upominał prepozyta, żeby pilnował, „aby wierni nie służyli Żydom, szczególnie aby kobiety chrześcijańskie nie służyły jako mamki, albo ktoś z chrześcijan nie uczestniczył w obrzędach w synagodze”³⁹.

Kolejne sprawozdanie z wizytacji, przeprowadzonej siedem lat później, w październiku 1689 r., zawiera oprócz informacji powtórzonych z wizytacji wcześniejszej także wiadomości o tym, że kościół ma piętro (*tabulatum*) i trzy ołtarze: jeden większy, konsekrowany, oraz dwa mniejsze, w chórze, niekonsekrowane – Najświętszej Trójcy i św. Jana Jałmużnika. Ponadto w świątyni były: „stosowane i zdatne stoły”, obrusy, w zakrystii dwa odnowione ornaty w kolorze białym i czarnym, dzwonnica z dzwonem i dzwonek w kościele. Dachy domu ubogich wymagały jednak naprawy. Przebywało w nim wówczas 11 ubogich (*pauperum*), osobno kobiety i mężczyźni, wspieranych przez prowizorów szpitala. Do lecznicy należały dwa ogrody⁴⁰. W dekrete reformacyjnym kazano prepozytowi zbadać sprawę kilku osób zmarłych bez sakramentów, w wyniku zaniedbań zakonników. Na jego barki złożono ukaranie winnych karcerem oraz przesunięcie ich do innych obowiązków. W dekrete przypomniano o obowiązku zapisanym po poprzedniej wizytacji, czyli o sprawdzaniu rachunków przez prowizorów. Polecono także usunięcie z kościoła i szpitala uszkodzonych krzyży, dokończenie przeglądu dachów kościoła oraz szpitala, naprawę ogrodzenia i zamówienie nowego graduau. Prowizor miał dopilnować, by w czasie publicznych procesji nie dochodziło do pogańskich obrzędów, aby podczas Wielkiego Postu nie odbywały się zaślubiny i publiczne obrzędy z muzyką, ażeby obcych mężczyzn i kobiet nie dopuszczać do obowiązków domowych oraz w niedziele i dni świąteczne nie wykonywać żadnych prac⁴¹.

Widocznie nie udało się usunąć nieprawidłowości wskazanych podczas poprzedniej wizytacji, dotyczących przeprowadzenia remontów, bo sprawozdawca w trakcie kolejnej lustracji, przeprowadzonej w 1719 r., pisząc o szpitalu dla ubogich blisko kościoła wraz z dwoma mieszkaniami dla ubogich i kobiet, ponownie wydał zarządzenie następującej treści: „niech [prepozyt – M.H.] postara się, by Kościoły: drewniany na przedmieściach poza miastem Kraśnik pod wezwaniem Św. Ducha wraz z lecznicą (szpitalem) dla ubogich [...] zostały wyremontowane [...]”. Do lecznicy z posiadłości Stróża należało dostarczyć 50 miar zboża, „aby biedni nie doznali szkody”. Poza tym wizytator przypomniał, że mieszkańcy szpitala mają prawo domagać się – za pośrednictwem współbrata – respektowania swoich praw oraz sprawiedliwego i równego podziału żywności⁴².

W tym czasie schronienie w lecznicy znalazło 11 ubogich. Dokumenty źródłowe nie wspominają o spisach mieszkańców, dlatego też podopieczni kraśnickiego szpitala pozostają całkowicie anonimowi. Zgodnie z zaleceniami fundatora zobowiązani oni byli do śpiewania krótkiej modlitwy brewiarzowej o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny (godzinki) oraz innych modlitw. Ubodzy mieli ponadto obowiązek uczestniczenia w mszach świętych sprawowanych w każdą niedzielę (Ofiara o Trójcy Przenajświętszej), w każdą środę (Ofiara o Janie Jałmużniku) oraz w każdy piątek (Ofiara o Męce Pańskiej). Utrzymanie szpitala zapewniały wymienione we wcześniejszych protokołach wizytacyjnych grunty, wpływy z sum funduszowych zapisanych na określonych nieruchomościach oraz jałmużny⁴³.

Następną wizytację w Kraśniku przeprowadzono w 1748 r., w czasach rządów w diecezji krakowskiej biskupa Andrzeja Załuskiego. Odbyła się ona po pożarze miasta w czerwcu 1734 r. Żywioł dokonał wielkich zniszczeń. Spaleniu uległ także kościół Świętego Ducha wraz ze szpitalem. Przybyły 29 stycznia 1748 r. do prepozytury szpitalnej w Kraśniku wizytator biskupi zastał plac

41 *Ibidem*, s. 52–54.

42 AKMK AVCap 58, s. 51.

43 *Ibidem*, s. 48–49.

44 AKMK AV 45, k. 94.

45 *Ibidem*.

46 *Ibidem*, k. 94v.

budowy. Drewniany kościół strawiony przez pożar był w trakcie odbudowy, jak zaznaczył wizytator – „w kształcie dość odpowiednim”. Do wznoszenia nowej świątyni użyto wypalanej cegły. Fundusze na ten cel przekazał ordynat Tomasz Zamojski. Planowano także odbudowę zniszczonego przez ogień domu szpitalnego. W tym celu zgromadzono nawet niezbędne materiały. Prace miał nadzorować prepozyt, a środki na budowę miał przekazać klasztor⁴⁴.

W skład majątku prepozytury wchodziły wówczas: duże pole na górze między dwiema drogami publicznymi, z ogrodem i sadem, usytuowany poniżej browar z własną studnią, pięć zagród na górze po majątku zwanym Pasieką, prawdopodobnie kawałki pola położone między polami miejskimi, a także dwa woły i dwie krowy. Na wyposażeniu szpitala były: wóz, pług i inne sprzęty konieczne do uprawy pola. Z majątku Stróża prepozytura przyjmowała 50 korców miary kraśnickiej żyta. Połowę z tego otrzymywał konwent, w zamian za co zakonnicy mieli obowiązek odprawiania trzech mszy w tygodniu. Natomiast czynsze należące dawniej do szpitala „zostały usunięte na mocy odstąpienia trybunału królewskiego”⁴⁵.

W dekrete reformacyjnym wizytator zanotował:

wojewoda lubelski, obecny ordynat zamojski, zbudował kaplicę szpitalną piękną, murowaną, powinien także zatroszczyć się, by doprowadzić ją do stanu doskonałego; a zaś dom szpitala dla ubogich, już w końcu opuszczony, w innym korzystniejszym miejscu zbudować, z materiałów drewnianych, już do końca sprowadzonych, ponadto powinien wspierać ubogich tak w sprawach duchowych, jak i doczesnych z miłością⁴⁶.

Budowę nowego murowanego kościoła szpitalnego zakończono w 1761 r. Wtedy też wzniesiono nowy drewniany budynek szpitala. Fundusze na jego budowę przekazał klasztor za rządów prepozytów Jakuba

Melaniusza Małczyńskiego (1746–1759) oraz Bernarda Jana Skrzyszowskiego (1759–1773). Konsekracji świątyni dokonał 18 października tego roku biskup Rajmund Jezierski⁴⁷.

Ostatnia wizytacja prepozytury szpitalnej w Kraśniku w okresie staropolskim odbyła się w 1781 r., z mandatu biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka. Przybyły do Kraśnika wizytator zastał na Przedmieściu Lubelskim kościół pw. Świętego Ducha „murowany, sklepiony, dachem dobrze okryty, nad nim kopułka nowa, a na niej sygnaturka, wkoło parkanem obwiedziony”. W kościele znajdowały się trzy ołtarze: wielki ołtarz z obrazem Zesłania Ducha Świętego, nowo wystawiony i odmalowany, „suto miejscami wyłocony i wysrebrzany *in ciborio altare fixum*”; drugi ołtarz, *ad cornu Epistole*, z obrazem św. Jana Nepomucena, oraz trzeci ołtarz, *ad cornu Evangelii*, z obrazem Niepokalanej Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Obydwa ołtarze były pomalowane i posrebrzane. W kościele znajdowała się również nowa, pomalowana ambona. Na wyposażeniu kościoła pozostawał jedynie ornat koloru białego ze strzyżonego aksamitu oraz kielich, reszta zaś sprzętów kościelnych „bywa zażywana z kościoła farnego, z którego, czego tylko potrzeba [...], wszystko dodane bywa, przeto w inwentarzu kościoła farnego umieszczone jest”⁴⁸. Wizytator odnotował także „Summaryusz Praw y Dokumentów kościoła szpitalnego pod tytułem S. Ducha”. Wyszczególnione w nim zostały dokumenty potwierdzające założenie szpitala oraz późniejsze nadania i prawa z lat 1531–1761⁴⁹.

W protokole wizytacyjnym nie znajdujemy natomiast żadnych informacji na temat szpitala. Brak wiadomości dotyczących budynku lecznicy oraz przebywających w niej ubogich wskazuje na nie najlepszą kondycję fundacji. To, że szpital nie wypełniał podstawowych zadań, potwierdza drugi dekret wizytacyjny dla kościoła kraśnickiego, wystawiony przez wizytatora w dniu 1 maja 1782 r. Czytamy w nim m.in.:

47 K. Łatak, Notaty historyczne do dziejów klasztoru w Kraśniku. Wypisy z materiałów Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Archiwum Kurii Generalnej Zakonu w Rzymie oraz Archiwum Klasztoru Bożego Ciała w Krakowie, rkps n. 2; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 8, *Województwo lubelskie*, z. 9, *Powiat kraśnicki*, R. Brykowski, E. Rowińska, Z. Winiarz (red.), Warszawa 1961, s. 23.

48 AAL A 105, s. 684–685.

49 *Ibidem*, s. 685–686.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 688–689.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, s. 688.

⁵³ *Ibidem*.

Podług też Erekcji Jaśniewielmożni Księża Proboszczowie tuteysi nie sprawowali się w żadnym czasie. Ubogich przepisanej Erekcją liczby nie trzymali przeto [...] przysłemu Proboszczowi Szpitalnemu *cum refusione* zatrzymanych jałmużn *coram deputatis* a Celsissimo Illustrissimo Loci Ordinari Commissaris będą obowiązani uczynić. Nauczy przysłego jasna y gruntowna Erekcya, co Jego Osobie, co też ubogim, y wielu należeć powinno. Wszakże aż dotąd wszystko dochodzi y odbiera klasztor, y za ubogich, nie trzymając ich sprawiedliwej liczby *consumit*⁵⁰.

Wizytator nakazał wówczas przełożonemu klasztoru wybudowanie w ciągu dwóch lat od daty wystawienia dokumentu nowego szpitala murowanego z dwiema wygodnymi izbami, osobnymi dla mężczyzn i kobiet. Poleciał także, aby w tym samym czasie rozdzielić fundusze klasztoru i prepozytury. Podziału tego należało dokonać na drodze sądowej lub polubownie. Wizytator zakwestionował również zarząd kanoników regularnych nad szpitalem, utrzymując, iż nie wiadomo, kiedy nastąpiła inkorporacja prepozytury szpitalnej do klasztoru⁵¹. W pierwszym dekrecie wizytacyjnym, wystawionym 30 grudnia 1781 r., zalecił, „aby jak najprędzej, póki w tej stronie zabawiamy”, przedstawić odpowiednie dokumenty potwierdzające prawa klasztoru⁵². Proboszcz i jednocześnie przełożony klasztoru ks. Józef Chwastekki z bliżej nieznanых powodów informacji nie przesłał. Wobec braku odpowiedzi wizytator, we wspomnianym wyżej drugim dekrecie z maja 1782 r., uznał prepozyturę za wakującą, przywracając dziedzicowi i kolatorowi prawo prezenty, zaś beneficjum przeznaczając dla księdza diecezjalnego⁵³.

Sprawa trafiła do sądu biskupiego. W rozprawie 11 marca 1785 r. wzięli udział Karol Lochman – kanonik katedralny, oraz Stanisław Brodziński – adwokat reprezentujący Józefa Chwastekkiego, przeora zakonu kanoników

regularnych w Kraśniku. Na podstawie przedłożonych na rozprawie dokumentów i wyjaśnień przełożony klasztoru podważył słuszność wydanej decyzji. Mocą postanowienia sądu Kurii Biskupiej Krakowskiej dokonano włączenia prepozytury szpitalnej do klasztoru krakowskiego. Kazano też przestrzegać ustaleń z ostatniej wizytacji generalnej w sprawie uporządkowania dokumentów. Po zapoznaniu się z dokumentami sąd potwierdził, że szpital został inkorporowany do konwentu, i zgodził się na tych samych zarządców majątku szpitala⁵⁴.

Ostatecznie dekretu wizytacyjnego nie wykonano. Pomimo mocnych argumentów przedstawionych podczas rozprawy sądowej szpitalem w dalszym ciągu zarządzali zakonnicy z miejscowego klasztoru kanoników regularnych. Nigdy też nie zrealizowano drugiego zalecenia wizytatora, mówiącego o budowie nowego, murowanego budynku szpitala.

Tymczasem idee oświeceniowe przyniosły nowe spojrzenie na troskę państwa o zdrowie obywateli. Od chwili wstąpienia na tron Stanisława Augusta Poniatowskiego podejmowano próby zsekularyzowania, zreformowania i poddania szpitali kontroli państwowej. W 1775 r. polski sejm powołał do życia Komisje Szpitalne – Koronną i Litewską, których zadaniem było urządzenie szpitalnictwa polskiego zgodnie z nowoczesnymi podstawami prawnymi. Komisje te miały uporządkować fundusze i budynki, a także dokonać selekcji pensjonariuszy przebywających w szpitalach. Zamierzano do nich przyjmować i otaczać opieką lekarską chorych, kobiety ciężarne, dzieci oraz niezdolnych do pracy. W każdym województwie miał powstać przynajmniej jeden szpital generalny jako instytucja nadzorująca pozostałe placówki. Planowano likwidację przytułków parafialnych i wcielenie ich funduszy do kasy generalnej. Komisje Szpitalne upadły już w 1780 r. Nadzór nad szpitalnictwem i sprawami sanitarnymi przejęły Komisje Dobrego Porządku, a w 1789 r. – Komisje Cywilno-Wojskowe. Upadek Rzeczypospolitej zahamował reformy wprowadzające

55 M. Dola, *Opieka społeczna Kościoła* [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, B. Kumor, Z. Obertyński (red.), Poznań–Warszawa 1979, s. 344; S. Litak, *Szpitalne w Polsce przedrozbiorowej. Rozwój i problematyka* [w:] *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, M. Dąbrowska, J. Kruppè (red.), Warszawa 1998, s. 29; M. Surdacki, *Szpital Świętego Ducha i św. Leonarda w Urzędowie w XV–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 2004, r. 112, nr 2, s. 8.

56 J.A. Czajkowski, *Opis kościoła parafialnego w Kraśniku i wiadomość historyczna o kanonikach regularnych laterańskich*, „Pamiętnik Religijno-Moralny. Czasopismo ku zbudowaniu tak duchownych jako i świeckich osób” 1845, nr 8, s. 49.

nowoczesne szpitalnictwo, którego główną funkcją miało być leczenie. Do nowych idei powrócono w okresie zaborów, jednak już w zupełnie innej formie⁵⁵.

Mimo zmieniającej się rzeczywistości politycznej i ustrojowej oraz ograniczeń ze strony władz zaborczych kanonicy regularni z kraśnickiego konwentu sprawowali nadzór nad szpitalem właściwie aż do chwili kasaty klasztoru w 1864 r. Może o tym świadczyć opublikowany w 1845 r. na łamach ukazującego się w Warszawie „Pamiętnika Religijno-Moralnego” artykuł Józefa A. Czajkowskiego poświęcony kościołowi parafialnemu w Kraśniku. Autor zamieścił w nim informację, iż „kosztem konwentu utrzymuje się przy kościele szpital dla kilku starców”⁵⁶.

Powołana do życia w 1531 r. przez hrabiego Jana Gabriela Tęczyńskiego i zatwierdzona przez biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego prepozytura szpitalna w Kraśniku przez cały okres staropolski otaczała opieką biednych i potrzebujących, realizując w pełni nakazy Kościoła dotyczące miłosierdzia. Analiza protokołów wizytacyjnych z tego okresu wydaje się potwierdzać istotną rolę, jaką odgrywał zakład, i jego ogromną wartość. Chociaż wizytatorzy ograniczali się w swoich sprawozdaniach tylko do najważniejszych kwestii, to jednak z całą pewnością można stwierdzić, że mimo trudności szpital dobrze wypełniał zadania instytucji religijnej i charytatywnej. Z czasem wrósł na stałe w pejzaż miasta, stając się ważnym elementem funkcjonującego wówczas miejskiego układu społeczno-gospodarczego.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMK):

- Sygn. AV 1 Wizyta w Archidyakonacie Zawichojskim Andrzeja z Żarnowa, wik[ariusza] kapituły sandomierskiej z r[oku] 1592.
- Sygn. AV 4 Liber continens decreta executiva visitationum et alia ad correctionem et reformationem vitae et morum cleri pertinentia tempore felicis regiminis Illustrissimi et reverendissimi Domini Bernardi Maciejowski cardinalis et Episcopi Cracoviensis ac ducis Severiensis conscripta Decreta executiva visitationis 1601 et sequent.
- Sygn. AV 12 Acta visitationis decanatum Zawichostensis Urzędoviensi et Opatoviensis ad archidiaconatum Zawichostensem pertinentium in A.D. 1682 peracte.
- Sygn. AV 45 Archidiaconatus Zawichostensis, tres decanatus, videlicet: Urzędoviensem, Opatoviensem et Zawichostensem, in quibus ecclesiae parochiales numerant[ur] 45, complectens, sub felici regimine et auspiciis Celsissimi principis Ill[ust]r[issi]mi et R[everendissi]mi D[omin]i, D[omin]i Andrea Załuski, episcopi Cracoviensis, ducis Severiae, generali visitatione lustratus, per Cyprianum Josephum Langi UID in ecclesiae Cathedrali Cracoviensi, archidiaconum Zawichostensem, canonicum Sandomirien[sem], praep[osi]tum Rakovien[sem], anno quo visitavit nos oriens ex alto 1748.
- Sygn. AVCap 12 Visitatio ecclesiarum in archidiaconatu Zawichostensi Anno D[omini] 1598.
- Sygn. AVCap 34 Acta visitation[um] exteriorum Archidiaconatus Zawichosten[is] opera commissaria R[everendi] D[omini] Jacobi Piaseczki decani Kielczen[is] Can[onici] Poznaniens[is] in Anno D[omi]ni millesimo sexcen[tesimo] decimo septimo diebus Junii et Julii confecta. Cuius Archidiaconatus ius visitandi iurisdictio Archidiaconalis Sacris Canonibus inscripta in tribus decanatibus Urzędovien[si], Zawichosten[si]

	et Opatowien[si] si primaeva sua pot[est]ae et eredit[at]e ad ipsu[m] Archidiaconu[m] Zawichosten[sem] p[ro] t[em]por[e] spectare et p[er]inere dignoscit. Decanat[um] sive Sup[ra] nominati ordinem et numerum infra 1617.
Sygn. AVCap 44	Acta Visitationum decanatum: Urzędowiensis, Zawichostensis et Opatoviensis ad Archidiaconatum Zawichostensem pertinentium auctoritate R.D. Jacobi Zadzik episcopi Cracoviensis anno Domini 1637 peracta.
Sygn. AVCap 58	Visitatio interna et externa archidiaconatu[s] Zawichosten[sis] tres Urzędovien[sem], Zawichosten[sem], Opatovien[sem] decanatus in se continentis per Perillustrem et Ad[mo]dum R[evere]ndum Nicolaum a Złotniki Złotnicki Leopoliensem Can[oni]cum Archidiaconum et Officialem Sandomiriensem] et Malice et Obrazow Subcamerarium R.[otae] S[a]crae M[agni]fic[ic]ae S[e]c[retari]um et vigore commissionis inferius contentae Visitatorem Commissarium in anno 1718vo mensibus 9bri et 10bri inchoata ac in anno sequenti 1719no feliciter Continuata.
Sygn. AVCap. 66	Visitatio externa archidiaconatus Zawichostensis, decanatum: Urzędovien[sis], Zawichosten[sis], et Opatovien[sis] anno Domini millesimo sexagesimo octogesimo nono in octobri, novembri, decembre expedita in qua iura ecclesiarum, proventus parochorum una cum descriptionibus ecclesiarum et aedificiorum, noviter et ante extractorum, connotata demonstratur, per Perillustrem at Ad[mod]um R[evere]ndum Christophorum, canonicum et officialem Sandomiriensem, praepositum Stobnicensem], SRM. secretarium expedita per me vero Albertum Carolum Mrowczyński publicum Sacra Auctoritate Apostolica consistorii Sandomiriensis notarium, visitoris commissarii secretarium fideliter conscripta.
Sygn. AEp. 15	Volumen V actorum, privilegiorum, erectionum et dotationum tempore felicitatis regiminis R.D. Petri Tomicki episcopi Cracoviensis et Regni Poloniae Vicecancellarii et aliorum antiquorum... ingrossantium 1396–1537.

- Sygn. AEp. 41 Acta actorum, causarum spiritualium, civilium R.D. Martini Szyszkowski episcopi Cracoviensis ducis Severiae ab 19 IV 1617–30 XII 1619.
- Sygn. AEp. 114 Acta actorum curiae episcopalis Cracoviensis annorum 1784–1785 stante infirmitate Celsissimi principis Domini Cajetani Ignatii Sołtyk, episcopi Cracoviensis, administratore cum plena iurisdictione dioecesis Cracoviensis Celsissimo Illustrissimo et Reverendissimo Domino Michaele Georgio Ciołek principe Poniatowski, episcopo Plocensi, duce Pultoviensi, coadiutore Cracoviensi, duce Severiae, abbate commendatario Cervensi, decano Varsaviensi, ordinum Aquilae Albae et Sancti Stanislai equite, a mense aprili 1785, archiepiscopo Gnesnensi, legato nato, primate Regni Poloniae, administratore cum plena iurisdictione Cracoviensi, abbate commendatario Cervenensi et Tynecensi, ordinum regni equite conscripta.
- Sygn. AOff. 127 Acta actorum, causarum coram R.D. Alberto Lipnicki canonico et officiali ac vicario generali Cracoviensi a 11 X 1645–30 XII 1647.

Archiwum Archidiecezji w Lublinie (AAL):

- AAL Rep. 60. A 105 Akta wizyty generalnej w trzech dekanatach: chodzelskim, urzędowskim y kazimierskim z woli y rozkazu Jaśnie Oświeconego Imci x. Kajetana Ignacego Sołtyka, biskupa krakowskiego, xiążęcia siewierskiego przez x. Franciszka Dunina Kozickiego, kolegiaty pileckiej dziekana od dnia 15 maja w Roku Pańskim 1781 poczętey, a w roku 1782 dniach ostatnich miesiąca stycznia odprawioney i dokończoney spisane.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie – Dział Rękopisów (BJ):

- Sygn. 3742 III S. Ranatowicz, *Casimiriae civitatis, urbi Cracoviensi confrontatae, orgio. In eaque ecclesiarum erectionis et religiosorum fundationes, nec non series, vitae, res gestae praepositorum Canonorum Regularium Lateranensium S[ancti] Augustini ad Ecclesiam S[acrat]is S[imi] Corporis Christi descriptae a Stephano Ranathowicz eiusdem conventus et Ecclesiae Canonico Regul[ari] professo.*

OPRACOWANIA

- Czajkowski J.A., *Opis kościoła parafialnego w Kraśniku i wiadomość historyczna o kanonikach regularnych laterańskich*, „Pamiętnik Religijno-Moralny. Czasopismo ku zbudowaniu tak duchownych jako i świeckich osób” 1845, nr 8, s. 34–49.
- Dola M., *Opieka społeczna Kościoła* [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 1, B. Kumor, Z. Obertyński (red.), Poznań–Warszawa 1974, s. 433–442.
- Dola M., *Opieka społeczna Kościoła* [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, B. Kumor, Z. Obertyński (red.), Poznań–Warszawa 1979, s. 343–345.
- Góralski Z., *Działalność charytatywna w Polsce przedrozbiorowej*, Kraków 1973.
- Góralski Z., *Szpitalne na Lubelszczyźnie w okresie przedrozbiorowym*, Warszawa–Łódź 1982.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 8, *Województwo lubelskie*, z. 9, *Powiat kraśnicki*, R. Brykowski, E. Rowińska, Z. Winiarz (red.), Warszawa 1961.
- Kracik J., *Zasoby Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „Analecta Cracoviensia” 1977, t. 9, s. 476–479.
- Kumor B., *Opieka społeczna Kościoła w świetle ustawodawstwa synodalnego w Polsce (do 1795)* [w:] *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, U. Augustyniak, A. Karpiński (red.), Warszawa 1999, s. 11–18.
- Litak S., *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Lublin 2004.
- Litak S., *Szpitalne w Polsce przedrozbiorowej. Rozwój i problematyka* [w:] *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, M. Dąbrowska, J. Kruppé (red.), Warszawa 1998, s. 13–31.
- Łatak K., *Kongregacja krakowska kanoników regularnych laterańskich na przestrzeni dziejów*, Kraków 2002.
- Łatak K., *Notaty historyczne do dziejów klasztoru w Kraśniku*. Wypisy z materiałów Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Archiwum Kurii Generalnej Zakonu w Rzymie oraz Archiwum Klasztoru Bożego Ciała w Krakowie, rkps n. 2.
- Łętowski L., *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, t. 3, Kraków 1852.
- Surdacki M., *Opieka społeczna w Polsce do końca XVIII wieku*, Lublin 2015.
- Surdacki M., *Szpital Świętego Ducha i św. Leonarda w Urzędowie w XV–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 2004, r. 112, nr 2, s. 5–35.
- Surdacki M., *Szpitalnictwo zakonne w średniowiecznej Polsce*, „Roczniki Humanistyczne” 2015, t. 63, z. 2, s. 49–98.

- Szczepaniak J., *Duchowieństwo diecezji krakowskiej w XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Kraków 2010.
- Wiśniowski E., *Parafie w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2004.
- Zielińska E., *Kultura intelektualna kanoników regularnych z klasztoru w Kraśniku w latach 1469–1563*, Lublin 2002.
-